

ХУДОЖЕСТВЕНА ЛЕТОПИС НА АПРИЛСКАТА ЕПОПЕЯ

Георги Димов

В многовековната историческа съдба на нашия народ има епохи, богати със събития и личности, които най-пълно разкриват националната ни същност, синтезират най-съкровеното в усилията на българина за народностно утвърждаване, социално-нравствено и културно възмогване. Затова и като маяк са привличали, задържат и ще насочват погледите на учени и художници, на историци и социолози, на философи и психолози.

Такава всеобхватна и неимоверно интензивна епоха несъмнено представлява епохата на национално-освободителните борби, чийто епилóg бе Априлското въстание от 1876 г. Вече девет десетилетия това величаво по замисъл и организация, по идейно-емоционална наситеност, по обществени и нравствени пориви събитие излъчва неотразимо сияние. Увенчано с ореола на безсмъртието, то ни тласка към размисли, изправя ни пред все нови и нови проблеми.

Подготвяно десетилетия наред с всеотдайност и безпределна жертвоготовност, осмисляно и направлявано от светли умове и горещи сърца, то дойде да покаже пред света величието и трагедията на българското племе, да извика възхищението на честните люде, да разтревожи обществената съвест, да хвърли смут у европейските държавници и дипломати. И най-важното — да укрепи вярата, че „ний не сме веке рая покорна“, че земята — векове поена с кърви и отрупвана с кости — вече не ще търпи чуждия поробител, откърмила е най-съкровената мечта — свобода и правда народна.

Много и разнообразни са писанията за Априлската епопея. Мнозина са искали да надзърнат в онова драматично-трагично време и с различни средства да разкрият истината на съвременници и идни поколения. Но колко от тези научни изследвания, исторически и публицистични трактати днес са търсени от хората — поискали да се пренесат цялостно в атмосферата на оная епоха, да заживеят с тежните и изпитанията на априлци? Само върху един по-особен род книжнина, посветена на национално-освободителните борби, — художествената литература — времето сякаш се оказва безсилно да хвърли праха на забвениято, да намали идейно-емоционалното ѝ значение, въздействиелната ѝ сила. Разбира се, такава завидна съдба може да има само онази литература, която е била родена в резултат на дълбоко и непосредно сродяване с епохата, героите, народа. Колко много литературни съчинения, неограничени от „божествения“ огън на художественото дарование, имат още по-незавидна съдба от другите родове книжнина, споделят участието на мъртвородените!

Изследвачът на българския историко-литературен процес неминуемо се сблъсква с една особеност, без отчитането на която не би могло правилно да се разбере и обясни литературното ни развитие. Извънредно показателно е обстоятелството — и в идейно-естетически и в етично-психологически план, — че новата българска литература, с нейните първи по-ярки прояви и непреходни идейно-художествени достижения, се оформи под въздействието на национално-освободителните борби. Те именно оплодиха народностната творческа енергия. Техните потребности и своеобразие през различните етапи подхраниха не едно дарование, очертаха пътищата на по-нататъшното развитие на художествената и естетическата мисъл. Затова историкът на литературата ни не би могъл да разкрие нейния генезис, характер и тенденции на развитие, ако не познава обстоятелствено оная епоха, многообразните форми и опити за нейното художествено претворяване.

След петвековно робство българите отново смело и невъзвратно извиха правата си за самостоен национален политически и духовен живот. И в тези си усилия създадоха художествени ценности с непреходна значимост. Традициите на възрожденските писатели послужиха за опора и изходно начало, за обществени и естетически критерии на големите представители на следосвобожденската ни литература. Те са съзнавали, че многообразният живот на всяка една епоха е свързан по видими и невидими пътища с миналото, с делата и прозренията, с терзанията и идеалите на онези предходници, които са се пренасяли в жертва на възвишени национални, социални, нравствени идеали. Без да се откъсват от своето съвремие, писатели и поети все по-трайно са се вглеждали във възрожденската епоха и със средствата на художественото слово са правили съпричастни и новите поколения на всичко ценно и непреходно, завоювано някога. И очевидно, зависело е от далновидността и умението на писателя да види и почувствува онова трайно и значимо от миналото, чиито отблясъци не са угаснали и днес, да разкрие непресекащите нишки на историческия процес, на миналото събитие да даде съвременно тълкуване, на националното явление — общочовешко звучене.

Дните, когато пророческите думи на Ботев — „кипи борбата и със стъпки бързи върви към своя свещени конец“ — се сбъдваха, дни, изпълнени с светли надежди и големи изпитания, с неописуем възторг и дълбока покруса, с епично себеотрицание, са неповторими в националната ни история, запазват непреходно обаяние над поколенията. За тях, за драматичните събития от 1876 г. ние получаваме най-непосредно и всеобхватно знание най-вече от творбите на поети и писатели. Препрочитайки десетките стихотворни, белетристични, мемоарни, драматургични произведения, ние се сродяваме с тия величави събития, с бит и душевност на ония люде — излезли на единоборство с вековни тъмни сили, сърцата ни се изпълват с преклонение и възторг от подвига и саможертвата на народа и епичния размах на борбата. Най-хубавото от тия творби в стихове и проза представлява наистина художествена летопис — вълнуваща и вдъхновяваща — на революционните борби, на техния апогей — Априлското въстание. Тия произведения дават възможност да бъдат поставени и някои по-общ естетико-методологически въпроси било във връзка с характера на литературния процес, било със своеобразието в идейно-творческия път на някои писатели.

Твърде много размисли буди обстоятелството, че и до днес, деветдесет години от онова героично време, все още произведенията на непосредните

свидетели и участници в априлските събития — Иван Вазов и Захари Стоянов — си остават най-вълнуващите художествени документи.

Дълбоко и неотразимо са отекнали тия епични борби в съзнанието и сърцето на Вазов — изживял непосредно мъките и тревогите на въстания роб. Те му посочиха пътя, извеждащ към голямата литература, накарал го да подхвърли на преценка създаденото дотогава, да нагласи струната си на „песни нови, свободни“, та да зазвучат „като на Янтра пискя жален и като стонът на букаите“. От тази критическа равностетка се раждат вдъхновените му творби на стихосбирките „Пряпорец и гусла“ (1876) и „Тъгите на България“ (1877) — патетична възхвала на революционния кипез и на готовността за саможертва. Отглас на борческите пориви на народа ни, на дълбоката покруса от погрома, те са и зов към съвестта на човечеството за съчувствие и подкрепа в справедливата борба. Живеещ с патоса и вълненията на подготовката на великото изпитание, когато апостолите кръстосват тръпнещата от сладостни надежди родина и свикват тайни заседания, когато в потайна доба се леят куршуми и дялят черешови топчета, почувствувал дълбокия национално-революционен смисъл на народното опиянение, поетът още в предговора на първата си стихосбирка с вълнение заявява: „Великата драма, която се разиграва днес на въсток, е едно събитие толкоз извънредно, толкоз велико, щото очите на всичкия свят са вторачени към Балканския полуостров — театъра на тая кървава и отчаяна борба между цивилизацията и варварщината, меду свободата и тиранията. . .“ Назряващата величава борба за „правда и свобода“ плаши европейските правителства, тревожи различните обществени слоеве. „Владетелите се безпокоят за бъдещето; дипломатите се потят; политиците буйно разискват; журналистите пишат; капиталистите се страхуват; деспотите се мръщят; робите въздишат или се възпламеняват; поетите се вдъхновяват.“ И с всичкия жар на патриотичното си сърце, с чувствителността на родения поет, Вазов възкликва — „каква храна за духа в тия събития, какъв материал за въодушевлението, какъв простор за фантазията! . . .“ В тия събития той наистина намери изобилна благодатна храна за творческия си дух.

Все със същата патриотична развълнуваност и сила на поетическите чувства Вазов изстрада и погрома на въстанието. Когато пожарите още димяха из помръкналата родина и кръвта на героите аленееше из изстрадалата земя, поетът изплака в неувехващи стихове неизмеримата народна скръб и покруса. Но заедно с болката сърцето му прелива от гняв и бунт срещу тиранина и неговите крепители. Тъгите на жестоко окървавената родина родиха песните в „Тъгите на България“.

На теб, Българю свещенна
покланям песни си сега,
На твоите рани, кръв безценна,
на твойта жалост и тъга,
на твоите сълзи и въздишки,
на твоите страсти и тегло
и на венеца мъченишки
кой грей на твоето чело —

изповядва поетът пред измъчения образ на майката-родина, чиито страдания сега оплакват и гордият Балкан, и сините небеса.

Революционната романтика на бунтовните песни от „Пряпорец и гусла“ сега е преминала в безмерна болка и остър критицизъм, в гневни изобличения и философски обобщения за епохата, за цивилизацията, за

съдбата на човечеството. Ако революционният кипеж оплоди Вазовата лира, осмисли поетическите му пориви, то погромът на въстанието, кървавите безчинства на турските орди, хладнокръвието и наглостта на буржоазните дипломати разпръсват хуманитарните му илюзии, отрезвяват политическия му поглед, за да прозре нещата в истинската им същност. Дълбоко погнусен, с болката на човек, който е прозрял горчиви, жестоки истини, Вазов се провиква:

Млъкнете вие, бедни фалители на века,
във който назовахте свободен човека;
млъкнете с вашта правда, свобода, прогрес,
безумия, с които глушихте ни до днес!
Със нас се не ругайте! От срам се зачервете.
Защо тоз век нищожен велик го вий зовете?
Дали, че в него няма ни робство, ни разврат?
Дали, че ни обсипва със мир и благодат?
Или... че днес изново епохата настана,
която бе видяла Атила, Тамерлана?

Но при всичките сътресения на духа поетът не изпада в резигнация. Един неотменим борчески оптимизъм се чувствава и сега, подхранван и от вярата в славянска Русия, която не ще изостави своите поробени братя.

Неповторимо величавата възрожденска епоха, делото на априлци, на неговите идеолози и практически организатори определиха завинаги творческия път на поета. На тая именно обществена и идейна основа съзря талантът му. Естетическото осмисляне на национално-гражданските стремежи и идейно-нравствените идеали на народа родиха поета Вазов. Чрез поетическото сродяване с национално-освободителните борби той намери себе си, а чрез песните си утвърди завинаги тяхното безсмъртие. Така се получи онова неразкъсваемо единство между творец и епоха, между поезия и живот, предпоставка за всяко голямо изкуство. Затова и днес, щом заговорим за възрожденските борби, за Априлската епопея веднага в съзнанието ни изплува поетическият образ на Вазов и обратно — посегнем ли към съчиненията му — пред нас се разкрива една неповторима художествена картина на оная драматична епоха, изпълнена с много мъка и светли надежди, със сияйни образи и епични дела, възпята най-съкровено на народността ни същност.

Когато в следосвобожденска България буржоазните власти по-търпкват светлите възрожденски идеали, забравят паметта на героите — накарали да се заговори за българския народ из европейските столици, когато властта и златото стават върховен кумир, поетът отново ще обърне погледа си назад, към близкото минало. Сега той ще извае с ненадмината идейно-художествена сила образите на онези великани на мисълта и делото, които подготвиха и извършиха националната революция. „Епопея на забравените!“ Вече самия надслов подсказва чувствата, които са движели поета при създаване на лирико-епичната апотеоза за белязаните от съдбата герои. Какъв контраст между онова време на пълна всеотдайност и жертвоготовност в името на съкровени национални и общочовешки идеали и настъпилата политическа и морална поквара в годините след Освобождението! Покрусата и недоволството, възторгът и преклонението раждат стихове, в които апостолите на свободата засияват с цялата си човешка красота, с цялото си величие. Поетът се е спрял само върху някои от големите фигури на епохата, които като фокус събират и през призмата на всеобхватната си душевност изразяват жизнените повели на времето, бележат етапите на борбата, довела до Априлската епопея, която доказва

пред света съществуването на една нация, способна на велика саможертва за своите човешки права. Чрез образите на „забравените“ поетът е уловил диханието на епохата, патоса на революцията, движението на историята.

Вазов е чужд на педантичния историзъм, на строгите научни характеристики. Цял е запленил от грандиозността на делото, затова и смелите хиперболи, необикновените сравнения, големите обобщения, романтичната образност изпълват лиричната прослава. Подвизите на априлци се сравняват с подвизите на най-светлите имена у другите народи, героизмът им се мери с най-възвишеното в човешката история. Възторг и преклонение бликат от всеки стих, възхвалява и вечна признателност се отправят към погиналите в борбата. Образите на Бенковски, Каблешков, Волов, братя Жекови, Кочо възплащават величието и трагизма на априлци. Чрез стиховете на поета израстват като истински титани на националния подвиг, синтезират големи човешки идейни и нравствени ценности. Каква неизмерима жизнена сила крие поетическото слово! То сякаш единствено е способно да изведе от забора личности и дела, да завещае безсмъртието им и на бъдните поколения. Национално-освободителното движение откърми и други големи духове, сред пламъците на първата априлска пролет израснаха много и много герои, но колцина от тях се радват на оная слава и популярност, излъчват такова обаяние, с каквито живеят онези, станали предмет на поетическа интерпретация!

Колкото вдъхновено и романтично възторжено, когато възпява героиката и идейно-нравствената извисеност на борците, толкова злъчно, сурово и безпощадно е Вазовото слово, когато клейми противниците на националното освобождение — вътрешните и външни врагове, преките и косвени крепители на османската власт. Трудно е наистина на човек да посочи кой стих излъчва най-лъчезарен блясък от тая огърлица на безценни поетически бисери. Всички са писани с непреодолимо творческо вдъхновение и гражданска развълнуваност, наситени са с пленяващ революционен патос и романтична героика, пропити са с несравнима емоционална сила, изразяват драматизма и трагизма на епохата — утвърдила принципи и идеи, станали опора на народа ни в по-сетнешното му развитие.

Но и тогава, когато стиховете му бяха разтърсили много съвести, бяха накарали мнозина да погледнат назад, за да почерпят пример за по-високи обществени и етични идеали, Вазов смята, че все още не се е издължил към паметта на онези, които чрез смъртта си обезсмъртиха националния им. Той не е могъл да се „освободи“ от обаянието на оная епоха. В нейното естетическо преосмисляне е намирал духовна храна, опора на патриотичните си, граждански-хуманитарни пориви.

Принуден години наред да живее като емигрант, сега вече прогонен от новите български власти, разкъсван от носталгия, той отново намира отдушник на пламенното си родолюбие в спомена за голямото народно изпитание. Ражда се най-значителната му белетристична творба — романът „Под игото“. Възсъздавайки обществена и битова атмосфера, преплитайки национални, социално-нравствени конфликти, Вазов ни рисува плътна картина на живота в навечерието и по време на народната революция, сродява ни с вътрешния и външен свят на хората, вдъхновени от идеята за „правда и свобода“. Реалистичните идейно-естетически позиции са позволили на автора да види и нарисува правдиво съзряването на решението за разплата, да нарисува образи и картини, които ни внушават истината за живота на българина в онова време. Историята рядко ни дава пример

за такава самонадеяност, която приближава до лудост. Българският национален дух никога не се е вдигал до такава висота и надали ще се вдигне друг път — изповядва Вазов. Това именно изстрадано прозрение той претвори във вечно жизнени образи и картини, за да дават възможност на поколенията да почувствуват непосредно всенародното опиянение, неумолимия ход на историческата правда. Така национално-обществените процеси преминаха в непреходни естетически ценности. Чрез това вълнуващо повествование животът през последното десетилетие на робството ни става по-понятен, хората, израсли в тревожната атмосфера и понесли кръста към националната голгота, по-близки. С рядко белетристично умение, с четката на голям художник, който вярно улавя характерното във външен портрет и психически образ, авторът е успял чрез всекидневния бит да разкрие революционизиращите процеси, бързите изменения в съзнанието и чувствата на обикновените люди. И макар предмет на белетристичния разказ да е онова, което се извършва само в определено селище, звученето на романа е от национален мащаб, исторически конкретното е получило непреходна жизнена и емоционална сила. Тътенът на предстоящата революция се чувствува навсякъде и у всички. И то не толкова в онова, което вършат професионалните революционери, колкото в атмосферата, в която живее обикновеният човек. Силата на романа е преди всичко в правдивото отразяване съзряването на борбата — готовността на всички да помагат на великото дело. Някои неправилни съждения за социалния характер на освободителното движение се изкупват от правдивите характеристики на множеството герои, от оптимизма на повествователя и при най-трагичните обстоятелства. С тези си именно страни вече близо седем десетилетия романът „Под игото“ вълнува всяко българско сърце, шестува из четирите краища на света, за да разнася истината за един малък героичен народ, който изкупи свободата си с много мъки и изпитания, затова и я защитава със саможертвата и всеотдайността на априлци.

Тематиката на национално-освободителните борби обогатява с най-разнообразни тонове и багри художествената палитра на Вазов, углъбява и разширява поетическото му виждане, осмисля патриотичните и хуманистичните му пориви. Все на основата на тая тематика той разширява жанровия диапазон на творчеството си: лиричното стихотворение, епичната поема, късият разказ, повестта, романът, драмата, пътеписът, мемоарът, очеркът се използват с еднакво умение, за да бъдат пресъздадени моменти от революционното движение, да бъдат очертани образите на видни и по-скромни дейци, да се внуши борческата атмосфера, бунтовният дух, обладал различни обществени слоеве, да ни се покаже истината за една велика епоха. И тази истина ни се разкрива колкото със средствата на критическия реализъм, толкова и с тия на революционния романтизъм, оказали се под перото на Вазов еднакво годни за претворяване на жизнената правда в художествена правда. С разнообразните си творби в стихове и проза, посветени на национално-революционното движение, Вазов се извисява като творец с голяма идейно-художествена мощ, съответстваща на величието на претворяваната епоха, издига българската литература до равнището на големите завоевания в световния историко-литературен процес. Чрез проблематиката на националното възраждане Вазов изяви себе си като проникновен творец, създаде традиции, определящи жалоните на литературното ни развитие. Поетическата прослава, която изпя за априлци, донесе и тяхното и неговото безсмъртие. Така се получи оная органическа сплав между действителност и поезия, което

обуславя непреходната жизненост на историческите събития и герои, трайната идейно-емоционална сила на литературните творби.

Национално-революционното движение и неговият логически завършек, Априлското въстание откърмеха и едно друго самобитно дарование — Захари Стоянов. От неук овчар и абаджийски чирак З. Стоянов се извисява до пламенен апостол на националната революция. Преживявал великото народно опиянение и страшния погром, няколко години по-късно той създава истинска художествена летопис за тая драматична епоха. Поколенията в следосвобожденска България, хората на нашата съвременност и на бъдещето не биха могли да узнаят пълната истина, конкретната историческа правда за дълголетната упорита подготовка и организация на борбата за национални права, за реалната обстановка, в която избухна Априлското въстание, за действията, преживяванията и участието на въстаналия народ, на неговите ръководители, ако Захари Стоянов не бе ни оставил своите незаменими „Записки по българските въстания“. Ако идейно-революционното съзряване на тая толкова оригинална личност представлява по-дълъг процес, то като писател-публицист и мемоарист-художник той се откроява изведнъж, блясва с майсторството на големите дарования именно когато с такава дръзновение решава да опише епичните събития. Чрез тяхното мемоарно-белетристично пресъздаване той с право се утвърждава като „класик на българската проза“.

Макар доскорошният съратник на апостолите на Априлското въстание да не е мислил да създава художествено произведение, а само да разкаже за лично преживяно и видено, непосредно научено от други или почерпено от документи, „Записки по българските въстания“ ни обайват и с величието на описаните събития, и с епичния размах, с патоса и правдивостта, с които се предава животът в навечерието на Освобождението. Пред нас се разкрива една всеобхватна картина на оная епоха, дето епичното и драматичното, героичното и дребнавото, високите полети на мисълта и сивото ежедневие, тревогите и мечтите на хората, трагичното и комичното в обществения бит и духовна атмосфера, в лични преживявания и социални тежнения, исторически значимото и интимно-индивидуалното всичко се прелива естествено и плавно, завладява цялата ни душевност, навежда ни на много размисли. Самоукният писател-мемоарист отправя взор на различни страни, прави хоризонтални и вертикални дисекции, впуска се в исторически, социологически, психологически характеристики и така ни сродява дълбоко и трайно с епохата и нейните чедра. Ние чувствуваме как постепенно се надига народната мощ, как се усилва тътенът на народното негодувание, как неумолимо се подготвя великото народно изпитание. Реалистично-романтичното изображение е богато нюансирано. За различните перипетии на борбата, за различните обстоятелства, при които са принудени да действуват хората на революцията, авторът умее да намери и съответен тон на повествование — ту епично спокоен и равен, ту романтично патетичен, ту бунтовно-призивен или хумористично-сатирично обогрен. Да си спомним например как е описано историческото заседание на революционните комитети в Оборище, как е предаден ентузиазмът при обявяване на въстанието, как лети хвърковатата чета на Бенковски и вдига на оръжие малко и голямо. В съзнанието на автора отново са оживели тия драматични дни, той е обладан сякаш от същите чувства, които е изпитвал като апостол, когато е разгарял пламъка на борбата. От всеки ред струи неурядимият устрем на деиците — поели същините на пробудения народ. С рядка романтично-легендарна прелест е скицирана картината на

самото Оборище: тайнствената тържественост на обстановката — вековните букаци, полъхвани от тих ветрец, окачените светеци като звезди фенери, загадъчният ромон на близката река, кръстосаните оръжия, пристигането на апостолите — всичко е предадено с вълнения на голямото патриотично сърце и умението на родения художник. Писателят ни внушава важността и величието на делото, което трябва да се извърши в този исторически момент, съдбоносността на решенията, които ще бъдат взети на това легендарно и свято сорище. Насядалите в кръг делегати — въоръжени и препасани — тихо запяват хайдушка песен, чието ехо се разнася из непроходимите планински усой. А неповторимата картина при полагане на клетвата! Бунтовният поп Груя с препасана сабя и с кръст в ръката, застава сред депутатите гордо и величествено. „Бенковски и другите апостоли наведоха саблите си надолу в знак на благоговение. . . Представителите всички гологлави, със запалени свещи в ръцете, посред бял ден, стояха неподвижно около свещениците няколко крачки настрана. Гробна тишина настана: само гръмливият глас на свещеник Груя ехтеше из букака“, който вместо обикновеното „верую“ високо възвестява „верую во единнаго хъша балканского, яко той ест твой бог и спасител“ и накрая изпразва двата си арнаутски пищова във въздуха.

Народното опиание и героичната романтика на борбата са предадени вълнуващо, с драматична трогателност. Из средногорските долини ехти песента „Ха народ поробен“, тържествено се разнася камбанен звън, с цветя, песни и хоругви посрещат из селата четата на Бенковски. Бунтовният му глас гърми навсякъде. „Огън и пламък излизаше от него.“ Сам в центъра на въстанието, в съзнанието на автора са се запечатали образи и картини, които той сега извайва със същото вълнение и национален патос, с които народът е посрещал вестта за изгряващата свобода. Картината, когато селяните от Лехчево, въоръжени кой с каквото намерил, запалват домовете си и тръгват със скрибуцащи коли към балкана, когато сред виенето на псетата и мученето на добитъка пламъците обхващат родните им домове, е нарисувана с внушителна мощност, с палитрата на голям художник. Сълзи парят очите на всички, плаче и Бенковски. И в този върховен момент той има една мечта: — „Боже! Дай ми сили и недей ме оставя сам; помогни ми в святоото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тиранина, — говори Бенковски — и сълзите му рухнат още по-силно. . .“ С отложени калпаци селяните слушат своя войвода, думите му отекват дълбоко в сърцата. Настъпва пълно сливане между народ и водач.

А с каква сурова правдивост, психологическо вглъбяване и жизнена неуморимост авторът на „Записките“ предава онези бързи преходи в съзнанието и душите на хората, когато неочаквано настъпва обрат в събитията, когато цяла Тракия е обхваната от пламъци, чието сияние озарява склоновете на Родопите и Средногорието. Ние следим с притаен дъх разказа за народната трагедия, перипетните на личните страдания, неочакваните външни и вътрешни превръщания у хората. Страниците, в които се говори за изпитанията и лишенията на разпръснатите се въстаници, за изживяванията и трагичната участ на войводата, за гнусното предателство на дядо Вълчо, за скиталчествата на самия автор от затвор на затвор, за последните дни на другите въстанически дейци, са изпълнени със страшен трагизъм, крушението на най-съкровено е взело остра драматична изjava. От тези страници, написани сякаш от собствената кръв на автора, ние узнаваме колко е сложна и противоречива човешката душа, колко са многообразни и необозрими преживяванията и чувствата на хората при различните жи-

тейски обстоятелства, как и най-героичната личност в съдбовни моменти попада в плен на несъзнателни рефлексии. Обладан от една неизмерима вяра във величието на делото, Захари Стоянов се домогва до философско отношение към живота, към човешката личност, разказът му е наситен с историческа неумолимост, с идейни, психологически, житейски прозрения и обобщения.

Няма друго произведение в националната ни литература, което така самобитно, всеобемно и исторически достоверно да говори за живота на българина по време на Априлското въстание, да ни рисува портретите и разкрива съдбата — битова и душевна — на толкова много хора и от най-различни слоеве. Едно необозримо множество от люде, чиято образи са кога по-уплътнени, кога по-бегло скицирани, главно във връзка с кардиналния проблем на времето. В единния стремеж към национална свобода авторът е успял да види и разграничи многообразието от характери, индивидуалното у всеки, обладан от общия идеал. Чрез тяхната житейска съдба и особеностите им в бит и мисловност, в психика и езикова изява, Захари Стоянов разкрива в голяма пълнота историческото съдържание, идейното и нравственото богатство на епохата.

С разбиране преклонение се отнася З. Стоянов към тружениците на народното дело — малки и големи, рисува ги с разнообразни средства и психологически детайли, във външния им и душевен портрет. И Волон, и Каблешков, и Иван Арабаджията, и Петлешков, и Кочо, и Поп Грую, и толкова други герои са изобразени с непосредна жизненост, с тяхната душевна красота, с революционния им хуманизъм и безпримерен стоицизъм. Бенковски — утвърдил се така бързо и неочаквано като върховен ръководител по време на въстанието, е изобразен от различни страни и при различни обстоятелства — и когато героят е в своя апогей, и когато изживява всенародната покруса, собствената си трагедия. Каква необозрима сила блика от него! Каква властност излъчват словата му! Колко неочаквани са превратностите в поведението му, в цялата му душевност! В плътното очертания образ са намерили възплъщение много черти от идеологията на българските революционни демократи, от героичната романтика на освободителната борба. Бенковски гледа на въстанието като на истинско народно демократично дело. Ненавижда чорбаджиите, беззаветно обича обикновените труженици, простите селяни, потиснатите люде, независимо от национална и верска принадлежност. „Нашата цел не е да нападаме на сиромасите и угнетените селяни, биле тия българи или турци. Ние сме въстнали не против мюсюлманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са въобще врагове и на двата народа.“ Изграден с рядка релефност, пластична обаятелност и внушителност, образът на Бенковски възплъщава народния устрем за национална и социална свобода, дълбоката същност на революционното движение.

С не по-малка жизнена правдивост са обрисувани и ония посредствени души, които или бездействуват в решителните моменти, или стават оръдие на властта. Битът и психиката, социалната природа на всяка прослойка са дадени в конкретните им прояви и като по-цялостни обобщения. Писателят-мемоарист съпоставя и анализира, сравнява минало с настояще, за да изпъкне по-ярко контраста между онази героична епоха и дребнавата следосвобожденска действителност.

Отгръщайки страница след страница, читателят се пренася в атмосферата на историческите събития и чрез размислите, преживяванията, публицистичните разсъждения на самия мемоарист и — чрез поведението,

чувствата, житейската съдба на героите. Сродяваме се с външния и вътрешен живот на много хора — едни, които са движели историческите процеси, други, които са се оказали незрели за такива велики дела. Всичко е видно и в общото и в своеобразното, в народностно-битовото, идейно-философското, нравствено-психологическото и най-вече в отношението им към националната революция. Решил да разкаже своите спомени „като участник и деятел, реалистично, пропито с революционна романтика повествование се превръща във вълнуваща летопис за онова героично и драматично време, наситена с любовта и омразата, с трепетите и вълненията на едно голямо патриотично сърце. Въпреки трагичния край на събитията от 1876 г. „Записките по българските въстания“ ни вдъхват оптимизъм и национална гордост, въздействуват с неизмерима сила на читатели и писатели, представляват неизчерпаем извор на идейни и нравствени ценности, на патриотично вдъхновение, на благодатен материал за по-нататъшни големи художествени обобщения за епичните национално-освободителни борби.

Революционните събития от навечерието на Освобождението послужиха не само като основа и стимул да се изяви толкова самобитна творческа индивидуалност, но и да се обогати литературата ни с един нов своеобразен жанр. Историографски достоверното и лично преживяното, похватите на мемоариста и на белетриста, публицистичното и художественото, суровата житейска правда и романтичните полети на чувствата и въображението са така органически преплетени и споени, че се е родила творба уникална в националната ни литература.

По-особена форма на трактовка Априлското въстание намери в спомените на К. Величков „В тъмница“ и на Ст. Заимов „Миналото“. Ако „Миналото“ ни привлича главно с богатството на документалния материал, то Величковите мемоари, написани от ръката на един безспорен белетрист, придобиват нови черти и краски към портретите и духовния образ на някои от априлци, карат ни отново да се възхищаваме от твърдостта и стоицизма, с които българите понасят страданията след разгрома на въстанието.

Колко неотразим е бил отгласът на национално-революционните борби през следващите десетилетия, подхранван очевидно и от безсмъртните творби на Вазов и З. Стоянов, свидетелствуват усилията на неколцина от големите ни писатели да подхванат тая патриотична тематика и ѝ дадат нова поетическа интерпретация.

Години наред Пенчо Славейков работи над своята „Кървава песен“, замислена като апотеоз на въстанието. Искрено развълнуван от величието на делото на априлци, той е обладан от идеята да изобрази на широка епична основа героиката на националната борба, да разкрие нейната народностна философско-нравствена същност. Над никое друго свое произведение Пенчо Славейков не е работил толкова дълго и с такава всеотдайност, както над „Кървава песен“. С нея той е искал поетически да изобрази националната съдба на българския народ с всичко своеобразно в историческа участ, бит и мисловност, в изпитания и тежнения. Поетът е запленил от героиката на освободителната борба, от бунтовния дух на българина, от величието на родния балкан — символ на националната съдба, участник и свидетел на нейните превратности. С проникновение са нарисувани битът на народа, героизмът на въстаниците, с рядка внушителност е изваян образът на легендарния и суров балкан. Поетът се стреми да осмисли философски всичко, да открие съкровени страни от битието на българина. С каква тър-

жествена величественост звучат стиховете, чрез които ни въвежда в историческото Оборище!

С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив,
възправа се далеч Балкана горделив,
в хайдушкия си блян унесен и забравен,
като че воин стар на стража там поставен
над младо воинство, в безкрайни далнини
разтурсено на стан.

Ей пада вебра нощ; възшебно месец грей
и плаха гмеж звезди обсипват свод небесен, —
като че тъмний текст на тая дивна песен
пред моя смаян взор се открии завчас —
и явствени слова зачух тогава аз.
А в пролетната нощ, горите и полята
ослушваха се в тях, като в легенда свята.

Тази „легенда свята“ сякаш и днес звучи с всичките акорди на една неизразима симфония и разнася огнените слова на Войводата, който като истински порок с внушителността на гордия Балкан разказва за тегла народни, за духовния мрак и юнашки подвизи, вещае светли дни и щастливи бъднини, щом народът вече е осъзнал великия идеал и е решил с оръжие да го постигне.

Бе слово — стана днес
то живо дело веч. . . И нямат брой онез
с оръжие в ръка що чакат ден уречен —
това е цял народ! И той не е далечен,
възкръсний ден — стоим ний вече на прагът!
Ще смей ли пак за нас да каже днес врагът: —
мъртвец народ, народ за своята чест достоен!?
Като в зори мъгла от някой дол усоеи,
тъй от душата ни, откърмена в тегла,
е вече пръсната вековната мъгла
на робството. Нима, душите отървани,
все още ще стоят ръцете оковани? . . .
Ей жив е нашият бог! И той от висини
ще види бъдните честити, ясни дни
на родний край, огрян от слънце на свобода!

Тия, слушани с благоговение думи, удрят по най-съкровенияте струни, възприемат се като откровение и повеля, извикват спонтанни възгласи за бунт и кървава разплата. Ехото на бунтовните възгласи, излезли от дълбините на изтерзаните и възмечтали души, се разнася из долове и букаци, превръща се в неумолим призив към всички потиснати и угнетени.

С не по-малко героична романтика е изобразен и последният бой на Шипка. Смъртта на Младен се превръща сякаш в символ на идващата свобода, олицетворена в „белия генерал“, предвождащ руските богатири. Разбира се, така смело замислената епическа поема би звучала с далеч по-всеобхватна сила, ако авторът не бе в плен на някои индивидуалистични концепции, които не му позволиха да разбере идейно-философския свят на водачите на българската национална революция, да вникне в нейния дълбоко демократичен характер. Но и каквито недостатъци да съдържа поемата — резултат на противоречивите идейно-естетически позиции на поета, „Кървава песен“ е несъмнено крупно явление в националната ни литература, плод на едно искрено патриотично въодушевление да бъде създаден героичен народен епос в духа на „Пан Тадеуш“ на Адам Мицкевич или на Омировата „Илиада“.

Случаят с „Кървава песен“ още един път потвърждава, че дори когато е налице безспорен талант и искрено вдъхновение, не е възможно

такива масови демократически народни движения като Априлското въстание да получат вярна поетическа интерпретация в отделните техни страни, моменти и тенденции, щом авторът плаща дан на някои неправилни концепции за отношението между водачи и народ или възренията му в някои моменти носят печата на философския индивидуализъм.

Не можеха да схванат същността на събитията от 1876 г. писатели, които стояха на буржоазни идейно-естетически позиции. Опитите на Вл. Полянов, Сл. Красински, Ф. Попова и др. да пресъздадат Априлската епопея с оглед възренията и домогванията на буржоазията се оказаха несъстоятелни в художествено отношение и днес представляват само историко-литературни факти, неспособни да ни дадат нито вярно знание, нито да развълнуват и ни накарат на почувствуване народностния патос на времето.

Реалистичните, революционно-романтичните традиции на Вазов, Захари Стоянов, а в известна мяра и на Пенчо Славейков бяха подети по-късно от представителите на демократическата и социалистическата литература. Редица от тях като Людмил Стоянов, Хр. Радевски, Н. Фурнаджиев Мл. Исаев, А. Тодоров, Н. Ланков, В. Ханчев и други създадоха стихове, разкази, очерци за отделните епизоди или герои на Априлските събития. А след социалистическата революция, когато започнаха наистина да се осъществяват заветите на възрожденците, се забелязва все по-растящ интерес от страна на поети, белетристи, драматурзи към проблематиката на национално-освободителното движение, към ония дълбоки изменения, които донасят Априлските събития в социално-битовия, нравствено-психологически свят на хората — участници или свидетели на епичната борба. Очевидно тук няма възможност да се спираме на всички тия творби — в стихове и проза — едни доловили по-вярно патоса и значимостта на събитията в навечерието на Освобождението, други — свидетелстващи само за добрите намерения на авторите им. Ще се спрем мимоходом само на неголямата по обем повест на Генчо Стоев „Цената на златото“ (1965), която привлича вниманието не само като художествен разказ за подвига на перущенските въстаници, но и като своеобразна трактовка на някои нравствено-психологически проблеми, открили се в трагичните дни на кървавия април.

Генчо Стоев е преодолял традиционната форма при изобразяване събитията от 1876 г. Към тия събития той пристъпва от по-други аспекти: поискал е да разкрие дълбоките мисловни и духовно-емоционални процеси, извършващи се с главоломна интензивност у българина още в огъня на кървавата драма. Ако великата национална идея извиси толкова много герои — поели на плещите си народната революция, то самото изпитание довежда до такива неотразими сътресения, които извеждат довчера обикновените люде до необикновеното в помисли и изживявания. Предсмъртните думи на перущенския даскал Петър Бонев: „В тази нощ и България щяла да възкръсне“ — сякаш придобиват символичен смисъл. Възкръсва народностното самосъзнание у толкова люде, поставя се на преоценка дотогавашното, за да се дойде до нови идейно-нравствени прозрения. Потиснати и потисници са съпоставени на основата на една цялостна психологическа трактовка. С вярна ръка авторът прави дълбоки дисекции, тънки анализи, които ни дават възможност да види от по-други страни двата непримирими свята. За разлика от други писания тук представителите на тези два свята са разкрити и в народностната им същност, и в моралните им възрения, в мисловност, в психика и житейска орис. Петър Бонев — даскала, простият чизмар Кочо, Павел Хадживранев, Хаджи Враньо,

баба Гюра, Исмаил ага и Тъмръшлията. Авторът е надзърнал в сложния лабиринт на тяхната душевност, за да ни открие релефно съкровено човешкото и нравствено величавото, животински-хищното и фанатично-верското. Великото изпитание извежда едни на недостижим пиедестал, накарва други да подхвърлят на драматична преоценка цялото си битие, съкровени са тежнения, трети — да се разголят цялостно и невъзвратно, за да се видят страшните опустошения, извършени у човека от един обществен строй, основан на робството и експлоатацията, на фанатизма и духовното скудоумие.

Повествованието е изградено с лаконични изразни средства, с вътрешни монолози и ретроспекции, чрез недоизказани реплики и драматични изповеди. П този начин сполучливо са избегнати дългите описания, обстоятелствените характеристики, публицистичните тиради. Някога Вазов в патетични стихове разкри страшната трагедия, разиграла се в каменната църква на бунтовната Перушица. Сега Генчо Стоев, с други изразни средства ни показва нравствено-психологическия свят на перущенци, които със себеотрицанието и всеотдайността си пробудиха световната обществена съвест, а с легендарната си смърт заживяха завинаги с ореола на безсмъртието. Повестта „Цената на златото“ е свидетелство за нов подход и по-своеобразна трактовка на сложната и многобразна проблематика на Априлското въстание. Тя ни подсказва за неизчерпаемите идейно-естетически, нравствено-философски, народностно-психологически богатства на априлските събития, за многообразието от форми и пътища, за да се открият тях богатства и направят достойние на съвременните поколения.

Да се претвори историята в поезия това означава някогашното никога да не потъне в забвaвa. Исторически значимото, пресъздадено в нравствено-естетически ценности се възприема като жива, непосредна реалност, вълнува и обайва, предава се от поколение на поколение. Голямото изкуство вдъхва „вечност“ на житейски преходното и конкретно индивидуалното, придава му неотслабващо нравствено-емоционално звучене.

Оттук и неумолимата повеля пред съвременните художници на словото — да обърнат взор и към Априлските събития от 1876 г., когато народът ни наистина само в няколко дни порасна с няколко века, за да изваят образи и картини, който най-пълно и от съвременни идейно-естетически позиции да разкрият величието на нашата народност във вековния ѝ устрем за национална самостоятелност, социална правда и културно възможване. Създаденото на съвременниците на тия, изпълнени с такава богата проблематика събития, задължава да бъдат завоювани нови художествени висоти, способни да сродят пълно и невъзвратно новите поколения с една от най-светлите и героични епохи от националното ни развитие. Извела не едно дарование по пътя на истинската народностна литература, проблематиката на национално-революционното движение, на Априлската епопея крие неизчерпаеми възможности за изява на различни творчески индивидуалности, за появата на непреходни идейно-художествени обобщения.